Συλλογή της Νομολογίας

ΠΡΟΤΑΣΕΙΣ ΤΟΥ ΓΕΝΙΚΟΥ ΕΙΣΑΓΓΕΛΕΑ
MACIEJ SZPUNAR
της 22ας Σεπτεμβρίου 2022[1]

**Υπόθεση C-395/21**

**D.V.**
**κατά**
**M.A.**

[αίτηση του Lietuvos Aukščiausiasis Teismas
(Ανώτατου Δικαστηρίου της Λιθουανίας)
για την έκδοση προδικαστικής αποφάσεως]

«Προδικαστική παραπομπή – Καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές – Οδηγία 93/13/ΕΟΚ – Συμβατική ρήτρα που καθορίζει το ύψος της αμοιβής για νομικές υπηρεσίες με βάση την ωριαία χρέωση»

## I. Εισαγωγή

1. Η υπό κρίση αίτηση προδικαστικής αποφάσεως υποβλήθηκε στο πλαίσιο διαδικασίας σχετικής με την καταβολή αμοιβής οφειλόμενης σε πρόσωπο που ασκεί το επάγγελμα του δικηγόρου για την παροχή νομικών υπηρεσιών σε καταναλωτή.

2. Έχοντας αμφιβολίες ως προς το ζήτημα αν δύναται να θεωρηθεί ότι οι ρήτρες των επίμαχων συμβάσεων σχετικά με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών συνιστούν καταχρηστικές ρήτρες κατά την έννοια της οδηγίας 93/13/ΕΟΚ[2], το αιτούν δικαστήριο υπέβαλε στο Δικαστήριο έξι προδικαστικά ερωτήματα σχετικά με την ερμηνεία των διατάξεων της οδηγίας αυτής. Κατόπιν αιτήματος του Δικαστηρίου, οι παρούσες προτάσεις περιορίζονται στην ανάλυση του πέμπτου και του έκτου προδικαστικού ερωτήματος.

3. Το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα υποβλήθηκαν για την περίπτωση κατά την οποία το Δικαστήριο απαντήσει στα τέσσερα πρώτα προδικαστικά ερωτήματα ότι οι ρήτρες των επίμαχων συμβάσεων σχετικά με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών πρέπει να θεωρηθούν καταχρηστικές. Το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι οι επίμαχες συμβάσεις δεν μπορούν να εξακολουθήσουν να ισχύουν μετά την απάλειψη των ρητρών αυτών. Το πέμπτο και το έκτο ερώτημα αφορούν τις συνέπειες που μπορούν να συναχθούν, χωρίς να συντρέξει παραβίαση της οδηγίας 93/13, από τη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα των ρητρών αυτών στην περίπτωση κατά την οποία οι νομικές υπηρεσίες έχουν ήδη παρασχεθεί.

[1] Γλώσσα του πρωτοτύπου: η πολωνική.

[2] Οδηγία του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές (ΕΕ 1993, L 95, σ. 29).

## II. Το νομικό πλαίσιο

### *Α. Το δίκαιο της Ένωσης*

4. Το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 ορίζει τα ακόλουθα:

«Τα κράτη μέλη θεσπίζουν διατάξεις σύμφωνα με τις οποίες οι καταχρηστικές ρήτρες σύμβασης μεταξύ επαγγελματία και καταναλωτή, τηρουμένων των σχετικών όρων της εθνικής νομοθεσίας, δεν δεσμεύουν τους καταναλωτές, ενώ η σύμβαση εξακολουθεί να δεσμεύει τους συμβαλλόμενους, εάν μπορεί να υπάρξει και χωρίς τις καταχρηστικές ρήτρες.»

5. Το άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας αυτής ορίζει τα εξής:

«Τα κράτη μέλη μεριμνούν ώστε, προς το συμφέρον των καταναλωτών, καθώς και των ανταγωνιζόμενων επαγγελματιών, να υπάρχουν τα κατάλληλα και αποτελεσματικά μέσα, προκειμένου να πάψει η χρησιμοποίηση των καταχρηστικών ρητρών στις συμβάσεις που συνάπτονται από έναν επαγγελματία με καταναλωτές.»

### *Β. Το λιθουανικό δίκαιο*

6. Οι διατάξεις της οδηγίας 93/13 μεταφέρθηκαν στο εσωτερικό δίκαιο με διατάξεις του λιθουανικού αστικού κώδικα. Εξ αυτών προκύπτει ότι, αν μια συμβατική ρήτρα κριθεί καταχρηστική από τον δικαστή, η ρήτρα αυτή είναι άκυρη από τη στιγμή της σύναψης της σύμβασης, αλλά οι λοιπές ρήτρες παραμένουν δεσμευτικές για τους συμβαλλομένους, στο μέτρο που είναι δυνατόν να συνεχιστεί η εκτέλεση της σύμβασης.

7. Το άρθρο 50, παράγραφος 3, του Advokatūros įstatymas (νόμου περί του δικηγορικού επαγγέλματος), της 18ης Μαρτίου 2004 (Žin. 2004, αριθ. 50-1632), ορίζει τα εξής:

«Για τον καθορισμό του ύψους της αμοιβής που οφείλεται στον δικηγόρο για την παροχή νομικών υπηρεσιών, πρέπει να λαμβάνονται υπόψη ο βαθμός πολυπλοκότητας της υπόθεσης, τα προσόντα και η επαγγελματική πείρα του δικηγόρου, η οικονομική κατάσταση του εντολέα, καθώς και άλλες σχετικές περιστάσεις.»

8. Με την απόφαση αριθ. 1R-85 του Υπουργού Δικαιοσύνης της Δημοκρατίας της Λιθουανίας της 2ας Απριλίου 2004 και το ψήφισμα του Συμβουλίου του Λιθουανικού Δικηγορικού Συλλόγου της 26ης Μαρτίου 2004 (όπως ισχύει από τις 20 Μαρτίου 2015), εγκρίθηκαν συστάσεις περί του ανώτατου ύψους της αμοιβής για την παρεχόμενη από δικηγόρους (advokatas) ή ασκούμενους δικηγόρους συνδρομή σε αστικές υποθέσεις. Οι συστάσεις αυτές ισχύουν για την απόφαση περί των δικαστικών εξόδων σύμφωνα με τις διατάξεις του Κώδικα Πολιτικής Δικονομίας.

## III. Τα πραγματικά περιστατικά της κύριας δίκης

9. Ο αναιρεσίβλητος της κύριας δίκης συνήψε πέντε συμβάσεις παροχής νομικών υπηρεσιών με την αναιρεσείουσα της κύριας δίκης. Οι συμβάσεις αυτές αφορούσαν την εκπροσώπηση του αναιρεσίβλητου της κύριας δίκης i) σε αστική υπόθεση σχετική με τη διαπίστωση ότι ορισμένα περιουσιακά στοιχεία υπάγονται σε καθεστώς κοινοκτημοσύνης, ii) σε αστική υπόθεση σχετική με τον καθορισμό του τόπου κατοικίας των ανηλίκων τέκνων, το δικαίωμα επικοινωνίας με αυτά

και το ποσό της διατροφής, iii) στο πλαίσιο έναρξης έρευνας από την αστυνομική διεύθυνση και την εισαγγελία iv) στο πλαίσιο της έρευνας ενώπιον των αρχών αυτών και v) σε υπόθεση διαζυγίου.

10. Οι συμβάσεις αυτές προβλέπουν ότι ο δικηγόρος αναλαμβάνει την υποχρέωση παροχής προφορικών και/ή γραπτών συμβουλών, τη σύνταξη και την υπογραφή σχεδίων νομικών εγγράφων, τη διενέργεια νομικού ελέγχου εγγράφων και την εκπροσώπηση του εντολέα του ενώπιον διαφόρων οργάνων στο πλαίσιο των σχετικών ενεργειών.

11. Προβλέπουν επίσης ότι το ύψος της αμοιβής του δικηγόρου ανέρχεται στο ποσό των 100 ευρώ για κάθε ώρα συμβουλευτικών ή νομικών υπηρεσιών που παρέχονται στον εντολέα. Μέρος αυτής της αμοιβής έπρεπε να καταβληθεί άμα τη εμφανίσει αναλυτικού λογαριασμού παροχής νομικών υπηρεσιών από τον δικηγόρο, λαμβανομένων υπόψη των ωρών για τις οποίες είχαν παρασχεθεί συμβουλευτικές ή νομικές υπηρεσίες.

12. Επιπλέον, σύμφωνα με τα προβλεπόμενα στις επιμέρους συμβάσεις, ο αναιρεσίβλητος της κύριας δίκης όφειλε να καταβάλει ορισμένα ποσά ως προκαταβολή. Επ' αυτής της βάσης, κατέβαλε το ποσό των 5 600 ευρώ.

13. Η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης παρέσχε υπηρεσίες κατά τις χρονικές περιόδους μεταξύ Απριλίου και Δεκεμβρίου 2018 καθώς και μεταξύ Ιανουαρίου και Μαρτίου 2019.

14. Στις 21 και 26 Μαρτίου 2019 προσκόμισε αναλυτικούς λογαριασμούς για τις νομικές υπηρεσίες που είχε παράσχει στον αναιρεσίβλητο της κύριας δίκης.

15. Στις 10 Απριλίου 2019 η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης άσκησε ενώπιον του πρωτοβάθμιου δικαστηρίου αγωγή με αίτημα να υποχρεωθεί ο αναιρεσίβλητος της κύριας δίκης να της καταβάλει το ποσό των 9 900 ευρώ λόγω παροχής νομικών υπηρεσιών και το ποσό των 194,30 ευρώ λόγω των δαπανών στις οποίες αυτή υποβλήθηκε, πλέον τόκων και δικαστικών εξόδων.

16. Το πρωτοβάθμιο δικαστήριο έκρινε ότι η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης είχε παράσχει υπηρεσίες για τις οποίες της οφειλόταν αμοιβή ύψους 12 900 ευρώ. Το δικαστήριο αυτό έκρινε ταυτοχρόνως ότι οι συμβατικές ρήτρες σχετικά με την αμοιβή για την παροχή των νομικών υπηρεσιών ήταν καταχρηστικές και μείωσε κατά το ήμισυ το ύψος της αμοιβής στα 6 450 ευρώ.

17. Δεδομένου ότι ο αναιρεσίβλητος της κύριας δίκης είχε ήδη καταβάλει στην αναιρεσείουσα της κύριας δίκης το ποσό των 5 600 ευρώ, το πρωτοβάθμιο δικαστήριο επιδίκασε στην τελευταία το ποσό των 850 ευρώ, προσαυξημένο κατά το ποσό των 194,30 ευρώ λόγω των καταβληθέντων εξόδων. Το δικαστήριο αποφάνθηκε επίσης επί των τόκων και των δικαστικών εξόδων.

18. Η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης προσέφυγε κατά της πρωτόδικης απόφασης. Η πρωτόδικη απόφαση επικυρώθηκε με απόφαση του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου κατά της οποίας η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης άσκησε αναίρεση ενώπιον του αιτούντος δικαστηρίου.

19. Κατά το αιτούν δικαστήριο, δύο από τις ρήτρες που περιλαμβάνονται στις επίμαχες συμβάσεις έχουν θεμελιώδη σημασία για την επίλυση της διαφοράς μεταξύ των διαδίκων: i) η συμβατική ρήτρα που αφορά τον καθορισμό του κόστους των υπηρεσιών οι οποίες πράγματι παρασχέθηκαν με βάση την ωριαία χρέωση και ii) η συμβατική ρήτρα που αφορά τις λεπτομέρειες σχετικά με την εξόφληση των νομικών υπηρεσιών. Σε περίπτωση που η σύμβαση

προέβλεψε μεν ωριαία χρέωση, αλλά δεν γνωστοποίησε λεπτομέρειες σχετικά με την έκταση και τη διάρκεια των συγκεκριμένων νομικών υπηρεσιών ούτε το αναμενόμενο ύψος της τελικής αμοιβής, ο καταναλωτής ενδέχεται να μην ήταν σε θέση να αξιολογήσει την έκταση των υπηρεσιών που χρειαζόταν, ούτε το τελικό κόστος των υπηρεσιών αυτών.

20. Μολονότι το αιτούν δικαστήριο φαίνεται, σε ορισμένα χωρία της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως, να παραπέμπει χωριστά στη συμβατική ρήτρα περί ωριαίας χρέωσης και στη ρήτρα σχετικά με τις λεπτομέρειες εξόφλησης των νομικών υπηρεσιών, στο πλαίσιο των παρουσών προτάσεων δεν θα τις εξετάσω χωριστά, αλλά θα τις αντιμετωπίσω ως μία συμβατική ρήτρα σχετική με την αμοιβή.

21. Συγκεκριμένα, το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα αφορούν τις συνέπειες που μπορούν να συναχθούν, χωρίς να συντρέξει παράβαση της οδηγίας 93/13, από τη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα της συμβατικής αυτής ρήτρας. Συναφώς, το αιτούν δικαστήριο εκτιμά ότι, χωρίς τη ρήτρα αυτή, οι επίμαχες συμβάσεις δεν μπορούν να εξακολουθήσουν να ισχύουν και, ως εκ τούτου, πρέπει κατ' ανάγκην να κηρυχθούν άκυρες.

22. Κατά το αιτούν δικαστήριο, η συνέπεια που επιβάλλεται υπό το πρίσμα της σχετικής με την οδηγία 93/13 νομολογίας είναι ότι η συμβατική ρήτρα περί αμοιβής πρέπει να αντιμετωπιστεί ως εάν δεν είχε ποτέ δεσμεύσει τον καταναλωτή. Τούτο σημαίνει ότι ο εθνικός δικαστής μπορεί να αρνηθεί να επιδικάσει στον δικηγόρο αμοιβή για την παροχή των νομικών υπηρεσιών.

23. Εντούτοις, το αιτούν δικαστήριο διερωτάται, αφενός, κατά πόσον η συναγωγή μιας τέτοιας συνέπειας από τη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα των ρητρών των επίμαχων συμβάσεων αντιβαίνει ενδεχομένως στην αρχή κατά την οποία οι συμβάσεις παροχής υπηρεσιών συνάπτονται εξ επαχθούς αιτίας. Αφετέρου, μολονότι, κατά το αιτούν δικαστήριο, η συνέπεια αυτή συνιστά πρόσφορη κύρωση για τον επαγγελματία που χρησιμοποιεί καταχρηστικές ρήτρες, εντούτοις αμφισβητείται μήπως μια τέτοια κύρωση, στην περίπτωση που ο δικηγόρος δεν λαμβάνει καμία αμοιβή για τις παρασχεθείσες υπηρεσίες, καταλήξει σε αδικαιολόγητο πλουτισμό του καταναλωτή, οδηγώντας σε κατάφωρα άδικο αποτέλεσμα.

24. Αντιθέτως, διερωτώμενο ως προς τη δυνατότητα να επιδικαστεί στον δικηγόρο αμοιβή ορισμένου ύψους, το αιτούν δικαστήριο εξετάζει κατά πόσον η εθνική νομολογία σύμφωνα με την οποία η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα μιας ρήτρας σχετικής με το τίμημα της σύμβασης παρέχει στο δικαστήριο τη δυνατότητα να μειώσει το κόστος των παρασχεθεισών υπηρεσιών ή να κρίνει ότι οι υπηρεσίες αυτές πρέπει να αμειφθούν στην τιμή του κόστους ή στη χαμηλότερη δυνατή αγοραία τιμή εξαλείφει ενδεχομένως το αποτρεπτικό αποτέλεσμα και είναι, ως τέτοια, αντίθετη προς τον μακροπρόθεσμο σκοπό του άρθρου 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13.

## IV. Η διαδικασία ενώπιον του Δικαστηρίου και τα προδικαστικά ερωτήματα

25. Υπό τις συνθήκες αυτές, με διάταξη της 23ης Ιουνίου 2021, η οποία περιήλθε στο Δικαστήριο στις 28 Ιουνίου 2021, το Lietuvos Aukščiausiasis Teismas (Ανώτατο Δικαστήριο της Λιθουανίας) αποφάσισε να αναστείλει την ενώπιόν του διαδικασία και να υποβάλει στο Δικαστήριο έξι προδικαστικά ερωτήματα. Κατόπιν αιτήματος του Δικαστηρίου, οι παρούσες προτάσεις αφορούν το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα, τα οποία έχουν ως εξής:

«5) Στην περίπτωση που κριθεί ότι η σχετική με το κόστος συμβατική ρήτρα είναι καταχρηστική, το γεγονός ότι η σύμβαση παροχής νομικών υπηρεσιών δεν είναι δεσμευτική, όπως προβλέπεται στο άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, σημαίνει ότι είναι απαραίτητη η επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν ο καταναλωτής αν εξέλιπε η ρήτρα που κρίθηκε καταχρηστική; Συνεπάγεται η επαναφορά των πραγμάτων σε αυτήν την κατάσταση ότι ο καταναλωτής δεν υπέχει την υποχρέωση να πληρώσει για τις ήδη παρασχεθείσες υπηρεσίες;

6) Εφόσον ο χαρακτήρας των συμβάσεων παροχής υπηρεσιών εξ επαχθούς αιτίας καθιστά αδύνατη την επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν ο καταναλωτής αν εξέλιπε η ρήτρα που κρίθηκε καταχρηστική (οι υπηρεσίες έχουν ήδη παρασχεθεί), αντίκειται στον σκοπό του άρθρου 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 ο καθορισμός αμοιβής για τις υπηρεσίες που έχουν παρασχεθεί από τον δικηγόρο; Σε περίπτωση αρνητικής απαντήσεως στο ως άνω ερώτημα, επιτυγχάνεται η πραγματική εξισορρόπηση με την οποία αποκαθίσταται η ισότητα μεταξύ των συμβαλλομένων μερών:

   i) αν ο δικηγόρος πληρωθεί για τις παρασχεθείσες υπηρεσίες με βάση την ωριαία χρέωση που καθορίζεται από τη σύμβαση,

   ii) αν ο δικηγόρος λάβει το ελάχιστο αντίτιμο για τις νομικές υπηρεσίες (για παράδειγμα, αυτό που προβλέπεται από εθνικό νομοθετικό μέτρο, δηλαδή από τις συστάσεις περί του ανώτατου ύψους της αμοιβής για την παροχή συνδρομής από δικηγόρους),

   iii) αν ο δικηγόρος λάβει ένα εύλογο ποσό για τις υπηρεσίες του, το οποίο θα καθοριστεί από το δικαστήριο, λαμβανομένης υπόψη της πολυπλοκότητας της υποθέσεως, των προσόντων και της εμπειρίας του δικηγόρου, της οικονομικής καταστάσεως του πελάτη και άλλων σχετικών περιστάσεων;»

26. Η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης, η Λιθουανική και η Γερμανική Κυβέρνηση καθώς και η Ευρωπαϊκή Επιτροπή κατέθεσαν γραπτές παρατηρήσεις. Δεν διεξήχθη επ' ακροατηρίου συζήτηση.

## V. Ανάλυση

27. Με το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα, τα οποία πρέπει να εξεταστούν από κοινού, το αιτούν δικαστήριο ζητεί, κατ' ουσίαν, από το Δικαστήριο να διευκρινίσει αν το άρθρο 6, παράγραφος 1, και το άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 έχουν την έννοια ότι, σε περίπτωση κατά την οποία σύμβαση παροχής νομικών υπηρεσιών συναπτόμενη μεταξύ καταναλωτή και επαγγελματία δεν μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει μετά την απάλειψη καταχρηστικής ρήτρας σχετικής με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών και εφόσον οι υπηρεσίες αυτές έχουν παρασχεθεί, οι διατάξεις αυτές δεν απαγορεύουν στον εθνικό δικαστή, αντί

να επιδικάσει στον εν λόγω επαγγελματία αμοιβή ορισμένου ύψους για την παροχή των νομικών υπηρεσιών, να απορρίψει στο σύνολό της την αγωγή για την καταβολή αμοιβής που άσκησε ο επαγγελματίας αυτός κατά του καταναλωτή.

28. Στο σημείο αυτό πρέπει να διευκρινιστεί ότι τα πρωτοβάθμια και τα δευτεροβάθμια δικαστήρια της κύριας δίκης μείωσαν την αμοιβή για τις παρασχεθείσες νομικές υπηρεσίες κατά το ήμισυ [3]. Μολονότι το αιτούν δικαστήριο έχει επιληφθεί αιτήσεως αναιρέσεως κατά της απόφασης του δευτεροβάθμιου δικαστηρίου, το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα δεν περιορίζονται στο ζήτημα αν η οδηγία 93/13 αντιτίθεται σε μια τέτοια μείωση της αμοιβής.

29. Είναι βεβαίως αληθές ότι το αιτούν δικαστήριο επισημαίνει, με το σκεπτικό της αιτήσεως προδικαστικής αποφάσεως, ότι διατηρεί αμφιβολίες ως προς το αν είναι συμβατή με την οδηγία η νομολογία των εθνικών δικαστηρίων η οποία επιτρέπει, εκτός από την επιδίκαση της τιμής κόστους των υπηρεσιών αυτών ή της χαμηλότερης δυνατής αγοραίας τιμής, τη δυνατότητα μείωσης της αμοιβής για τις παρασχεθείσες υπηρεσίες [4].

30. Ωστόσο, με το πέμπτο προδικαστικό ερώτημα ζητείται να διευκρινιστεί αποκλειστικά και μόνον αν, υπό το πρίσμα της οδηγίας 93/13, η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας η οποία συνεπάγεται το ανίσχυρο της σύμβασης στο σύνολό της μπορεί να οδηγήσει σε κατάσταση στην οποία ο επαγγελματίας δεν λαμβάνει καμία αμοιβή για τις παρασχεθείσες νομικές υπηρεσίες.

31. Εν συνεχεία, με το έκτο προδικαστικό ερώτημα, το αιτούν δικαστήριο μνημονεύει τρεις περιπτώσεις που αφορούν τον καθορισμό του ύψους μιας τέτοιας αμοιβής με βάση i) τις επίμαχες συμβάσεις ή ii) το ελάχιστο κόστος των νομικών υπηρεσιών, το οποίο καθορίζεται σύμφωνα με την εθνική νομοθεσία [5] ή iii) τις περιστάσεις που παρέχουν τη δυνατότητα καθορισμού της αμοιβής αυτής σε «εύλογο» ποσό. Το αιτούν δικαστήριο δεν διευκρινίζει, συναφώς, αν τα ενδεχόμενα που εξετάζει είναι να διατηρήσει σε ισχύ τις επίμαχες συμβάσεις και να τροποποιήσει το περιεχόμενό τους ή να αποφανθεί σχετικά με την αμοιβή για τις νομικές υπηρεσίες βάσει άλλων διατάξεων του λιθουανικού δικαίου σχετικών με υπηρεσίες που παρέχονται χωρίς νομική βάση.

32. Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δεν περιέχει πληροφορίες σχετικά με την έκταση του ελέγχου που ασκεί το αιτούν δικαστήριο στο πλαίσιο εξέτασης της αιτήσεως αναιρέσεως. Εν πάση περιπτώσει, το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα αφορούν το ίδιο ζήτημα με αυτό που ανέκυψε ενώπιον του εν λόγω δικαστηρίου. Το ως άνω ζήτημα συνδέεται με τις συνέπειες που απορρέουν από τη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας που επιφέρει την ακυρότητα της σύμβασης. Επομένως, προτείνω τα ερωτήματα αυτά να εξεταστούν από κοινού.

33. Πριν υπεισέλθω στην εξέταση των προδικαστικών ερωτημάτων, θα εκθέσω τις απόψεις που υποστήριξαν οι ενδιαφερόμενοι με τις γραπτές παρατηρήσεις τους. Κατόπιν τούτου, θα εξετάσω τη νομολογία του Δικαστηρίου σχετικά με τις συνέπειες της διαπίστωσης του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας και τη σημασία της νομολογίας αυτής για την υπό κρίση υπόθεση. Επ' αυτής της βάσης, θα προτείνω απάντηση στα υποβληθέντα προδικαστικά ερωτήματα.

[3] Βλ. σημείο 16 των παρουσών προτάσεων.

[4] Βλ. σημείο 24 των παρουσών προτάσεων.

[5] Το αιτούν δικαστήριο φαίνεται να αναφέρεται στη νομική πράξη που περιγράφεται στο σημείο 8 των παρουσών προτάσεων.

### *A. Οι απόψεις των ενδιαφερομένων*

34. Η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης φρονεί ότι οι ρήτρες των επίμαχων συμβάσεων σχετικά με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών αφορούν «το κύριο αντικείμενο της σύμβασης», κατά την έννοια του άρθρου 4, παράγραφος 2, της οδηγίας 93/13, είναι δε διατυπωμένες κατά τρόπο σαφή και κατανοητό και, ως τέτοιες, δεν μπορούν αποτελέσουν αντικείμενο εξέτασης ως προς τον θεμιτό ή μη χαρακτήρα τους.

35. Επομένως, η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης μόνον ως εκ περισσού προβαίνει σε εκτιμήσεις σχετικές με το πέμπτο και το έκτο προδικαστικό ερώτημα. Εκτιμά δε ότι, εφόσον οι νομικές υπηρεσίες έχουν ήδη παρασχεθεί δυνάμει των επίμαχων συμβάσεων, είναι αδύνατη, λόγω της φύσης της σύμβασης παροχής υπηρεσιών εξ επαχθούς αιτίας, η επαναφορά στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν ο καταναλωτής αν η ρήτρα αυτή δεν είχε περιληφθεί στις επίμαχες συμβάσεις. Αντίθετη ερμηνεία, η οποία θα παρείχε στο εθνικό δικαστήριο τη δυνατότητα να προβεί σε νέο νομικό χαρακτηρισμό της σχέσης μεταξύ των συμβαλλομένων και να τη μετατρέψει σε σύμβαση παροχής υπηρεσιών εκ χαριστικής αιτίας, θα υπονόμευε την ουσία των επίμαχων συμβάσεων. Η αναιρεσείουσα της κύριας δίκης φαίνεται ταυτοχρόνως να υποστηρίζει ότι μια μείωση του ύψους της αμοιβής όπως αυτή στην οποία προέβη το πρωτοβάθμιο δικαστήριο στην υπόθεση της κύριας δίκης δεν αποδυναμώνει το απαιτούμενο από την οδηγία 93/13 αποτρεπτικό αποτέλεσμα.

36. Από αυτό το πνεύμα διαπνέεται και η άποψη της Γερμανικής Κυβέρνησης, η οποία θίγει το έκτο προδικαστικό ερώτημα επίσης ως εκ περισσού και μόνον. Κατά την κυβέρνηση αυτή, μια καταχρηστική ρήτρα σχετικά με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών μπορεί να αντικατασταθεί από διάταξη ενδοτικού δικαίου σχετικά με την αμοιβή για την παροχή τέτοιων υπηρεσιών.

37. Από την πλευρά της, η Λιθουανική Κυβέρνηση είναι της γνώμης ότι, όταν οι νομικές υπηρεσίες παρασχέθηκαν από δικηγόρο σε εκτέλεση σύμβασης της οποίας οι ρήτρες κρίθηκαν καταχρηστικές, ο εθνικός δικαστής οφείλει να επιδικάσει στον δικηγόρο αμοιβή συνεκτιμώντας τις περιστάσεις της συγκεκριμένης υπόθεσης, τον βαθμό πολυπλοκότητας της υπόθεσης, τα προσόντα και την πείρα του δικηγόρου, την οικονομική κατάσταση του εντολέα και άλλες σχετικές περιστάσεις, λαμβανομένου υπόψη του σκοπού πρόληψης της χρήσης καταχρηστικών ρητρών.

38. Η Επιτροπή υποστηρίζει την αντίθετη άποψη. Εκτιμά ότι οι σχετικές με την αμοιβή συμβατικές ρήτρες που κρίθηκαν καταχρηστικές δεν μπορούν να παραγάγουν έννομα αποτελέσματα. Παραπέμποντας στη νομολογία του Δικαστηρίου κατά την οποία ο εθνικός δικαστής μπορεί να αποτρέψει την κήρυξη της σύμβασης ως ανίσχυρης αντικαθιστώντας μια καταχρηστική ρήτρα με διάταξη ενδοτικού δικαίου, προκειμένου να αποφευχθεί το ενδεχόμενο να υποστεί ο καταναλωτής «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες», η Επιτροπή είναι της γνώμης ότι δεν παρίσταται ανάγκη, εν προκειμένω, να επιλεγεί η λύση που απορρέει από τη νομολογία αυτή. Η Επιτροπή φρονεί ότι δεν υπάρχει κανένας λόγος να θεωρηθεί ότι η ακύρωση των επίμαχων συμβάσεων θα μπορούσε να έχει τέτοιες «συνέπειες» για τον καταναλωτή.

### *Β. Η νομολογία σχετικά με τις συνέπειες της απάλειψης καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας στην περίπτωση κατά την οποία η σύμβαση μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει χωρίς την επίμαχη ρήτρα*

39. Από πάγια νομολογία προκύπτει ότι το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13/ΕΚ έχει την έννοια ότι απαγορεύει στο εθνικό δικαστήριο, σε περίπτωση κατά την οποία μια σύμβαση μπορεί να εξακολουθήσει να υφίσταται μετά την απάλειψη καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας, να αναθεωρήσει το περιεχόμενο της επίμαχης ρήτρας, αντί να την αφήσει απλώς ανεφάρμοστη, στο πλαίσιο της εκτίμησης των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των συμβαλλομένων σε σύμβαση συναφθείσα με καταναλωτή[6]. Ο εθνικός δικαστής δεν μπορεί, κατ' αρχήν, να εφαρμόσει, αντί καταχρηστικής ρήτρας, εθνική διάταξη ενδοτικού δικαίου η οποία διέπει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μερών τα οποία αφορά η ρήτρα αυτή.

40. Τούτο επιβεβαιώνεται από την απόφαση Dexia Nederland[7], με την οποία το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η οδηγία 93/13 απαγορεύει στον επαγγελματία, σε περίπτωση που κριθεί καταχρηστική μια ρήτρα η οποία προβλέπει την καταβολή αποζημίωσης στον επαγγελματία σε περίπτωση μη τήρησης από τον καταναλωτή των συμβατικών του υποχρεώσεων, να αξιώσει τη νόμιμη αποζημίωση την οποία προβλέπει εθνική διάταξη ενδοτικού δικαίου που θα είχε εφαρμογή αν δεν υφίστατο η εν λόγω ρήτρα.

41. Η υποχρέωση του εθνικού δικαστή να αποκλείσει την εφαρμογή καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας η οποία επιβάλλει την πληρωμή ποσών τα οποία κρίνεται ότι δεν οφείλονται επάγεται κατ' αρχήν αποτελέσματα επιστροφής αναφορικά με τα εν λόγω ποσά.

42. Η νομολογία του Δικαστηρίου επί των αξιώσεων επιστροφής αφορά πρωτίστως τις αξιώσεις τις οποίες ο καταναλωτής εγείρει έναντι επαγγελματία. Αυτό μπορεί να εξηγηθεί από το περιεχόμενο του άρθρου 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13, το οποίο επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να εξασφαλίζουν ότι οι καταχρηστικές ρήτρες «δεν δεσμεύουν τους καταναλωτές» και όχι ότι δεν δεσμεύουν ούτε και τον επαγγελματία. Το Δικαστήριο υπογραμμίζει ότι η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα μιας συμβατικής ρήτρας πρέπει να συνεπάγεται, τουλάχιστον κατ' αρχήν, την αποκατάσταση της νομικής και πραγματικής κατάστασης στην οποία θα βρισκόταν ο καταναλωτής αν δεν υπήρχε η εν λόγω ρήτρα (άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας)[8]. Το ζητούμενο δεν είναι τόσο να επιτευχθεί ισοδυναμία των παροχών του καταναλωτή και του επαγγελματία, αλλά να διασφαλιστεί ότι η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα μιας συμβατικής ρήτρας δεν θα έχει μόνο συμβολική σημασία, ενώ ο καταναλωτής θα συνεχίζει να υφίσταται τις συνέπειες που απορρέουν από τη συμπερίληψη στη σύμβαση ρήτρας η οποία διαμορφώνει τα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μερών σε βάρος των συμφερόντων του. Το Δικαστήριο προσθέτει εξάλλου ότι η απουσία αποτελέσματος επιστροφής ενδέχεται να διακυβεύσει το αποτρεπτικό αποτέλεσμα με το οποίο η οδηγία επιδιώκει να διασφαλίσει ότι οι επαγγελματίες δεν θα χρησιμοποιούν καταχρηστικές συμβατικές ρήτρες (άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας σε συνδυασμό με το άρθρο 7, παράγραφος 1)[9].

43. Είναι αληθές ότι, με την απόφαση Caixabank και Banco Bilbao Vizcaya Argentaria[10], το Δικαστήριο έκρινε ότι το άρθρο 6, παράγραφος 1, και το άρθρο 7, παράγραφος 1, της απόφασης οδηγίας 93/13 έχουν την έννοια ότι, σε περίπτωση ακυρότητας καταχρηστικής συμβατικής

6 Βλ. απόφαση της 14ης Ιουνίου 2012, Banco Español de Crédito (C-618/10, EU:C:2012:349, σκέψεις 65 και 71).

7 Απόφαση της 27ης Ιανουαρίου 2021, Dexia Nederland (C-229/19 και C-289/19, EU:C:2021:68, σκέψη 67).

8 Βλ. απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Gutiérrez Naranjo κ.λπ. (C-154/15 και C-307/15, EU:C:2016:980, σκέψη 61).

9 Βλ. απόφαση της 21ης Δεκεμβρίου 2016, Gutiérrez Naranjo κ.λπ. (C-154/15 και C-307/15, EU:C:2016:980, σκέψη 63).

10 Απόφαση της 16ης Ιουλίου 2020, Caixabank και Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (C-224/19 και C-259/19, EU:C:2020:578, σκέψη 55).

ρήτρας επιβάλλουσας την καταβολή από τον καταναλωτή του συνόλου των εξόδων σύστασης και εξάλειψης υποθήκης, αντιτίθενται στην απόρριψη από εθνικό δικαστήριο του αιτήματος του καταναλωτή για την επιστροφή των ποσών που καταβλήθηκαν κατ' εφαρμογήν της ρήτρας αυτής, εκτός εάν οι διατάξεις του εθνικού δικαίου που θα είχαν εφαρμογή αν δεν υπήρχε η εν λόγω ρήτρα υποχρεώνουν τον καταναλωτή σε καταβολή του συνόλου ή μέρους των εξόδων αυτών.

44. Μολονότι η απόφαση αυτή εγείρει ορισμένα ζητήματα ερμηνείας στη νομική επιστήμη [11], εντούτοις είναι σαφές ότι, για λόγους συνοχής με τη νομολογία σχετικά με την οδηγία 93/13, πρέπει να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι αφορά αξιώσεις επιστροφής και όχι αντικατάσταση συμβατικής ρήτρας από διάταξη ενδοτικού δικαίου ή τροποποίηση του περιεχομένου της σύμβασης. Όπως προκύπτει, η υπόθεση εκείνη αφορούσε αξιώσεις για την επιστροφή δαπανών πραγματοποιηθεισών εν τέλει όχι προς όφελος του επαγγελματία που ήταν συμβαλλόμενο μέρος στη σύμβαση (έστω και αν, εμμέσως, τα κονδύλια που προορίζονταν για τη χρηματοδότηση των δαπανών αυτών έπρεπε να μεταβιβαστούν στον εν λόγω επαγγελματία), αλλά προς όφελος τρίτων.

45. Επομένως, η απόφαση αυτή μπορεί να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι επρόκειτο για συμβατική ρήτρα δυνάμει της οποίας ο καταναλωτής όφειλε να φέρει το σύνολο των εξόδων σύστασης και εξάλειψης της υποθήκης. Εφόσον μια τέτοια ρήτρα δεν παράγει αποτελέσματα έναντι του καταναλωτή αυτού στις σχέσεις του με τον επαγγελματία, μπορούν να ασκήσουν επιρροή, στο πλαίσιο εξέτασης των αξιώσεων επιστροφής, εθνικές διατάξεις που προβλέπουν ότι τα έξοδα που αφορούν τρίτους βαρύνουν τον καταναλωτή. Σε μια τέτοια περίπτωση, η ευδοκίμηση της αξίωσης επιστροφής του καταναλωτή θα απαιτούσε κατ' ουσίαν τη μη επιτρεπόμενη, υπό το πρίσμα της νομολογίας, αντικατάσταση της συμβατικής ρήτρας με διάταξη ενδοτικού δικαίου ή την αναθεώρηση του περιεχομένου της επίμαχης ρήτρας κατά τέτοιο τρόπο ώστε να μπορεί να γίνει δεκτό ότι ο επαγγελματίας υποχρεούται να απαλλάξει τον καταναλωτή από την οφειλή που βαρύνει τον καταναλωτή δυνάμει των εν λόγω εθνικών διατάξεων.

46. Όποια και αν είναι η ερμηνεία που πρέπει να δοθεί στην απόφαση Caixabank και Banco Bilbao Vizcaya Argentaria [12], από την απόφαση αυτή δεν μπορούν να συναχθούν υπερβολικώς ευρέα συμπεράσματα για την υπό κρίση υπόθεση. Στην εν λόγω απόφαση το ζήτημα ήταν η εφαρμογή εθνικής διάταξης η οποία αφορούσε όχι αμοιβαία δικαιώματα και υποχρεώσεις του επαγγελματία και του καταναλωτή, αλλά υποχρεώσεις του τελευταίου έναντι τρίτων. Έτι σημαντικότερο, η απόφαση αυτή αφορά κατάσταση στην οποία μια σύμβαση μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει μετά την απάλειψη καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας από αυτήν, ενώ, στο πλαίσιο της υπό κρίση υπόθεσης, η δυνατότητα διατήρησης της ισχύος των επίμαχων συμβάσεων χωρίς τη συμβατική ρήτρα σχετικά με την αμοιβή φαίνεται αμφίβολη.

[11] Βλ. Combet, M., «Les clauses abusives dans les contrats bancaires et financiers (2e partie)», *Revue internationale des services financiers*, τόμος 3, 2021, σ. 64· Węgrzynowski, Ł., «Skutekrestytucyjnyz dyrektywy93/13/EWGa zasadyrozliczeństron w związku z nieważnościąumowyzawierającejniedozwolonepostanowieniaumowne», *Przegląd Prawa Handlowego*, τόμος 5, 2022, σ. 54.

[12] Απόφαση της 16ης Ιουλίου 2020, Caixabank και Banco Bilbao Vizcaya Argentaria (C-224/19 και C-259/19, EU:C:2020:578, σκέψη 55).

### *Γ. Η νομολογία σχετικά με τις περιπτώσεις στις οποίες, υπό το πρίσμα του εθνικού δικαίου, η σύμβαση δεν μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει*

47. Θα εξετάσω τώρα τη νομολογία σχετικά με τις συνέπειες της διαπίστωσης του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας στην περίπτωση κατά την οποία, δυνάμει του εθνικού δικαίου, η σύμβαση δεν μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει χωρίς τη ρήτρα αυτή. Από την απόφαση περί παραπομπής προκύπτει ότι, χωρίς τη ρήτρα σχετικά με την αμοιβή δεν είναι δυνατή η συνέχιση της εκτέλεσης των επίμαχων συμβάσεων, πράγμα που συνεπάγεται την ακυρότητά τους. Η οριστική εκτίμηση του ζητήματος αυτού απόκειται στο αιτούν δικαστήριο [13].

48. Από τη μέχρι τούδε νομολογία του Δικαστηρίου συνάγεται ότι, αν ένα εθνικό δικαστήριο κρίνει ότι, κατ' εφαρμογήν των σχετικών διατάξεων του εσωτερικού του δικαίου, δεν είναι δυνατή η διατήρηση σε ισχύ σύμβασης χωρίς τις καταχρηστικές ρήτρες τις οποίες αυτή περιέχει, το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 δεν απαγορεύει κατ' αρχήν την ακύρωση της εν λόγω σύμβασης [14].

49. Ωστόσο, η ακύρωση της σύμβασης μπορεί να παρεμποδίζεται από τις συνέπειες που απορρέουν από αυτή την ακύρωση για τον καταναλωτή.

50. Σύμφωνα με την απόφαση Kásler [15], η οποία δημιούργησε νέα νομολογιακή τάση, που αναπτύχθηκε και εξειδικεύτηκε με μεταγενέστερες προδικαστικές αποφάσεις, το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 δεν αποκλείει τη δυνατότητα του εθνικού δικαστηρίου να αντικαταστήσει μια καταχρηστική συμβατική ρήτρα με εθνική διάταξη ενδοτικού δικαίου ή με διάταξη που εφαρμόζεται σε περίπτωση σχετικής συμφωνίας των συμβαλλομένων. Η δυνατότητα μιας τέτοιας αντικατάστασης περιορίζεται από τη νομολογία στις περιπτώσεις κατά τις οποίες, λόγω της ακύρωσης της σύμβασης, ο καταναλωτής θα μπορούσε να υποστεί «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» [16].

51. Αντί των καταχρηστικών συμβατικών ρητρών, είναι δυνατή η εφαρμογή διατάξεων που απηχούν την ισορροπία την οποία θέλησε να καθιερώσει ο εθνικός νομοθέτης μεταξύ του συνόλου των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των συμβαλλομένων σε ορισμένες συμβάσεις σε περίπτωση που οι συμβαλλόμενοι δεν απέκλεισαν τον βασικό κανόνα τον οποίο προβλέπει ο εθνικός νομοθέτης για τις οικείες συμβάσεις. Ωστόσο, οι καταχρηστικές συμβατικές ρήτρες δεν μπορούν να αντικατασταθούν αποκλειστικώς και μόνον βάσει εθνικών διατάξεων γενικού χαρακτήρα που δεν έχουν αποτελέσει το αντικείμενο ειδικής εκτίμησης του νομοθέτη προς επίτευξη της ισορροπίας μεταξύ του συνόλου των δικαιωμάτων και υποχρεώσεων των

13 Βλ. αποφάσεις της 5ης Ιουνίου 2019, GT (C-38/17, EU:C:2019:461, σκέψη 43).

14 Βλ. απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2019, Dziubak (C-260/18, EU:C:2019:819, σκέψη 43).

15 Απόφαση της 30ής Απριλίου 2014 (C-26/13, στο εξής: απόφαση Kásler, EU:C:2014:282, σκέψη 80).

16 Είναι αληθές ότι, λαμβανομένης υπόψη της απάντησης που έδωσε το Δικαστήριο με την απόφαση Kásler, η δυνατότητα αντικατάστασης καταχρηστικής ρήτρας με διάταξη ενδοτικού δικαίου μπορεί να μη φαίνεται ότι εξαρτάται από την ύπαρξη «ιδιαιτέρως επιζήμιων συνεπειών». Οι θέσεις της Λιθουανικής και της Γερμανικής Κυβέρνησης φαίνεται, κατ' ουσίαν, να στηρίζονται σε τέτοια ερμηνεία της ως άνω απόφασης. Εντούτοις, από τις αποφάσεις που εκδόθηκαν μετά τη δημοσίευση της εν λόγω απόφασης προκύπτει ότι η οδηγία 93/13 δεν απαγορεύει στον εθνικό δικαστή να αντικαταστήσει συμβατική ρήτρα με διάταξη ενδοτικού δικαίου μόνο στην περίπτωση που η ακύρωση της καταχρηστικής ρήτρας υποχρεώνει τον δικαστή να ακυρώσει τη σύμβαση στο σύνολό της, εκθέτοντας έτσι τον καταναλωτή σε «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες». Βλ. αποφάσεις της 14ης Μαρτίου 2019, Dunai (C-118/17, EU:C:2019:207, σκέψη 54), της 7ης Νοεμβρίου 2019, Kanyeba κ.λπ. (C-349/18 έως C-351/18, EU:C:2019:936, σκέψεις 70 και 74), και της 18ης Νοεμβρίου 2021, A S.A. (C-212/20, EU:C:2021:934, σκέψη 72).

συμβαλλομένων και οι οποίες προβλέπουν ότι οι έννομες συνέπειες δικαιοπραξίας συμπληρώνονται, ιδίως, από τις έννομες συνέπειες που απορρέουν από την αρχή της επιείκειας ή από τα συναλλακτικά ήθη [17].

52. Με μια διάταξή του, το Δικαστήριο φαίνεται να δέχεται τη δυνατότητα προστασίας του καταναλωτή από τις «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» μέσω του καθορισμού, βάσει δικαστικής απόφασης, των περιστάσεων υπό τις οποίες ο επαγγελματίας δύναται να προβάλει τα δικαιώματα που απορρέουν από καταχρηστικές ρήτρες κατά τρόπο που να παρεκκλίνει από τις περιστάσεις που περιγράφονται στη σύμβαση [18].

53. Για λόγους συνοχής της ως άνω διάταξης με την εκτιθέμενη εν προκειμένω νομολογιακή τάση, η εν λόγω διάταξη πρέπει, φρονώ, να ερμηνευθεί υπό την έννοια ότι, εν πάση περιπτώσει αλλά και εν προκειμένω, οι περιστάσεις αυτές θα πρέπει να προσδιορίζονται κατά τέτοιο τρόπο ώστε να πληρούν τις απαιτήσεις που τίθενται όσον αφορά την αντικατάσταση των καταχρηστικών συμβατικών ρητρών με διατάξεις ενδοτικού δικαίου και, κυρίως, ότι η παρέμβαση αυτή του δικαστή δεν θα θίγει την πρακτική αποτελεσματικότητα της οδηγίας 93/13 και την επίτευξη των σκοπών που αυτή επιδιώκει.

54. Στο πνεύμα αυτό φαίνεται να εντάσσονται και οι εκτιμήσεις που περιλαμβάνονται στην απόφαση Banca B. [19], με την οποία το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι η οδηγία 93/13 δεν έχει ως αντικείμενο να προωθήσει ενιαίες λύσεις όσον αφορά τις συνέπειες της διαπίστωσης του καταχρηστικού χαρακτήρα ορισμένης συμβατικής ρήτρας.

55. Αφενός, ο δικαστής πρέπει να μεριμνά ώστε να μπορεί να αποκατασταθεί η ισότητα μεταξύ των συμβαλλομένων η οποία θα διακυβευόταν λόγω της εφαρμογής καταχρηστικής ρήτρας έναντι του καταναλωτή. Αφετέρου, πρέπει να διασφαλίζεται ότι ο επαγγελματίας δεν θα έχει κίνητρο για την εισαγωγή τέτοιων ρητρών στις συμβάσεις που προτείνει στους καταναλωτές [20].

56. Κατ' αρχήν, οι ως άνω σκοποί που επιδιώκει η οδηγία αυτή επιτυγχάνονται, «ανάλογα με την περίπτωση και το εθνικό νομικό πλαίσιο», απλώς και μόνον με τη μη εφαρμογή της επίμαχης καταχρηστικής ρήτρας έναντι του καταναλωτή ή, όταν η σύμβαση δεν μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει χωρίς τη ρήτρα που κρίθηκε καταχρηστική, μέσω αντικατάστασής της με εθνικές διατάξεις ενδοτικού δικαίου. Ωστόσο, η απαρίθμηση των ως άνω συνεπειών της διαπίστωσης του καταχρηστικού χαρακτήρα ορισμένης συμβατικής ρήτρας δεν εξαντλεί όλες τις δυνατές λύσεις [21].

57. Επομένως, με την εν λόγω απόφαση, το Δικαστήριο διευκρίνισε ότι, ελλείψει διατάξεων ενδοτικού δικαίου ικανών να αποτρέψουν την κήρυξη ως ανίσχυρης της σύμβασης που περιέχει καταχρηστικές συμβατικές ρήτρες, εξυπακουομένου ότι η ακύρωση της σύμβασης θα εξέθετε τον καταναλωτή αυτόν σε «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες», επιτρέπεται η παρέμβαση του εθνικού δικαστή (είναι δυνατή η εκ μέρους του λήψη «όλων των αναγκαίων μέτρων, λαμβανομένου υπόψη του συνόλου του εσωτερικού δικαίου, προκειμένου να προστατευθεί ο καταναλωτής από τις ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες που θα μπορούσε να προκαλέσει εις βάρος του η ακύρωση της σύμβασης»), αλλά η άσκηση των εξουσιών του εν λόγω δικαστή δεν μπορεί να βαίνει πέραν του απολύτως αναγκαίου για την αποκατάσταση της συμβατικής ισορροπίας μεταξύ των

17 Βλ. αποφάσεις της 3ης Οκτωβρίου 2019, Dziubak (C-260/18, EU:C:2019:819, σκέψεις 60 έως 62) και της 25ης Νοεμβρίου 2020, Banca B. (C-269/19, EU:C:2020:954, σκέψη 35).

18 Βλ. διάταξη της 24ης Οκτωβρίου 2019, Topaz (C-211/17, μη δημοσιευθείσα, EU:C:2019:906, σκέψη 78).

19 Απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2020, Banca B. (C-269/19, EU:C:2020:954, σκέψη 39).

20 Απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2020, Banca B. (C-269/19, EU:C:2020:954, σκέψη 38).

21 Απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2020, Banca B. (C-269/19, EU:C:2020:954, σκέψεις 39 και 40).

συμβαλλομένων και, επομένως, για την προστασία του καταναλωτή από τις ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες που θα μπορούσε να προκαλέσει η ακύρωση της επίμαχης σύμβασης, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγονται οι σκοποί που επιδιώκει η οδηγία 93/13[22]. Εξακολουθεί να αποκλείεται η δυνατότητα ελεύθερης τροποποίησης ή μετριασμού του περιεχομένου των καταχρηστικών συμβατικών ρητρών.

### *Δ. Συνέπειες της διαπίστωσης του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας σχετικά με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών*

58. Η νομολογιακή τάση που διαμορφώθηκε βάσει της απόφασης Kásler αναπτύχθηκε στο πλαίσιο υποθέσεων στις οποίες, λόγω του χρηματικού χαρακτήρα των μεταβιβάσεων μεταξύ των συμβαλλομένων μερών και της δυνατότητας προβολής αξιώσεων επιστροφής, ήταν κατ' αρχήν δυνατή η επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση που θα επικρατούσε αν δεν είχε συναφθεί η σύμβαση[23]. Ωστόσο, η επέλευση μιας τέτοιας κατάστασης θα είχε «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» για τον καταναλωτή ακριβώς λόγω των αξιώσεων επιστροφής και κυρίως λόγω του συνδεόμενου με αυτές αμέσως απαιτητού χαρακτήρα της αξίωσης του επαγγελματία για την επιστροφή του κεφαλαίου που καταβλήθηκε στον καταναλωτή.

59. Πράγματι, η προστασία την οποία διασφαλίζει η οδηγία 93/13 στους καταναλωτές δεν φθάνει μέχρι του σημείου να επιβάλλει στα κράτη μέλη την υποχρέωση να άρουν, ανεξαιρέτως, όλα τα αποτελέσματα της δικαιοπραξίας στην οποία έχει περιληφθεί καταχρηστική συμβατική ρήτρα, ως εάν όλες οι ρήτρες της οικείας σύμβασης ήταν καταχρηστικές[24]. Τούτο προκύπτει από το άρθρο 6, παράγραφος 1 της οδηγίας αυτής, κατά το οποίο η κύρωση που προβλέπει η διάταξη αυτή αφορά την καταχρηστική συμβατική ρήτρα και όχι το σύνολο της σύμβασης στην οποία περιλαμβάνεται η οικεία ρήτρα.

60. Η απάντηση στο ερώτημα ποιες είναι οι συνέπειες για τους συμβαλλομένους από την κήρυξη της σύμβασης ως ανίσχυρης και, ιδίως, αν και με ποιον τρόπο απαιτείται να επανέλθει η κατάστασή τους σε αυτή που θα επικρατούσε αν η σύμβαση δεν είχε συναφθεί, αποτελεί ζήτημα που εμπίπτει, τουλάχιστον κατ' αρχήν, στο εθνικό δίκαιο.

61. Κατ' αρχήν, το εθνικό δίκαιο είναι αυτό που αποφασίζει ότι, μετά την απάλειψη καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας σύμφωνα με το άρθρο 6, παράγραφος 1, της οδηγίας, η σύμβαση δεν μπορεί να εξακολουθεί να υφίσταται. Το εθνικό δίκαιο καθορίζει επίσης τα αποτελέσματα που επιφέρει η ακυρότητα της σύμβασης, έστω και αν οι συνέπειες που απορρέουν από την ακυρότητά της δεν μπορούν να θίγουν την πρακτική αποτελεσματικότητα των διατάξεων της οδηγίας και να αντιβαίνουν προς τους σκοπούς που επιδιώκει η οδηγία αυτή.

[22] Απόφαση της 25ης Νοεμβρίου 2020, Banca B. (C-269/19, EU:C:2020:954, σκέψεις 41, 43 και 44).

[23] Είναι αλήθεια, πάντως, ότι και στο πλαίσιο των συμβάσεων πίστωσης μπορεί να ανακύψει το ερώτημα αν η οδηγία 93/13 αποκλείει αξιώσεις που βαίνουν πέραν της επιστροφής της ονομαστικής αξίας των ποσών που τα μέρη της σύμβασης μεταβίβασαν το ένα στο άλλο μετά τη σύναψη της σύμβασης. Το Δικαστήριο έχει κληθεί να διευκρινίσει το ζήτημα αυτό στην υπόθεση C-520/21, Bank M.

[24] Εκτός αν ένα κράτος μέλος επιλέξει μια τέτοια λύση κάνοντας χρήση της εξουσίας που προβλέπεται στο άρθρο 8 της οδηγίας 93/13.

62. Από την απόφαση Lombard Pénzügyi és Lízing [25] προκύπτει ότι, ακόμη και αν το εθνικό δικαστήριο εκτιμά ότι δεν είναι δυνατή η επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση στην οποία θα βρίσκονταν οι συμβαλλόμενοι αν δεν είχε συναφθεί η οικεία σύμβαση, μολονότι τούτο απαιτείται από το εθνικό δίκαιο, εντούτοις η παρέμβαση του εθνικού δικαστηρίου στα δικαιώματα και τις υποχρεώσεις των μερών δεν απαλλάσσει το δικαστήριο αυτό από την υποχρέωσή του να διασφαλίσει ότι ο καταναλωτής θα βρεθεί εν τέλει στην κατάσταση στην οποία θα τελούσε αν δεν είχε υπάρξει η ρήτρα που κρίθηκε καταχρηστική.

63. Όπως ακριβώς εναπόκειται στο εθνικό δικαστήριο να κρίνει οριστικά αν η διαπίστωση της ακυρότητας συμβάσεων που περιέχουν ρήτρες που κηρύχθηκαν καταχρηστικές εκθέτει τον καταναλωτή σε «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» [26], στο δικαστήριο αυτό εναπόκειται επίσης να εκτιμήσει αν είναι δυνατή η επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση στην οποία θα βρίσκονταν οι συμβαλλόμενοι αν δεν είχε συναφθεί η σύμβαση αυτή [27].

64. Από την απόφαση περί παραπομπής φαίνεται να προκύπτει ότι, λόγω της φύσης των επίμαχων συμβάσεων παροχής νομικών υπηρεσιών και λαμβανομένου υπόψη του γεγονότος ότι οι υπηρεσίες αυτές έχουν παρασχεθεί, στην υπόθεση της κύριας δίκης δεν είναι δυνατή, κατά το αιτούν δικαστήριο, η επαναφορά στην κατάσταση στην οποία θα βρισκόταν ο καταναλωτής αν οι καταχρηστικές ρήτρες δεν είχαν περιληφθεί στις οικείες συμβάσεις.

65. Αν το ανωτέρω στοιχείο πρέπει να γίνει αντιληπτό υπό την έννοια ότι ο καταναλωτής δεν μπορεί, ούτως ειπείν, να «επιστρέψει» τις υπηρεσίες που του έχουν παρασχεθεί, τότε τίθεται το ερώτημα εάν το εθνικό δίκαιο αποδέχεται μια τέτοια κατάσταση και δεν χορηγεί, λόγω της κήρυξης της σύμβασης ως ανίσχυρης, καμία αξίωση στον αντισυμβαλλόμενο που παρέσχε τις συγκεκριμένες υπηρεσίες.

66. Σε περίπτωση που το εθνικό δίκαιο δώσει καταφατική απάντηση στο κατά τα ανωτέρω διατυπωμένο ερώτημα, η οδηγία 93/13 δεν απαιτεί κάποια ιδιάζουσα «διάσωση» της σύμβασης από την κήρυξή της ως ανίσχυρης, ούτως ώστε να διασφαλιστεί η δυνατότητα του επαγγελματία που εισήγαγε καταχρηστικές συμβατικές ρήτρες να λάβει αμοιβή, υπό το πρόσχημα, τρόπον τινά, της επιδίωξης να διασφαλιστεί η ισότητα των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των συμβαλλομένων μερών ή να αποκατασταθεί η κατάσταση στην οποία θα τελούσε ο καταναλωτής ελλείψει της καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας.

67. Πρώτον, οι συνέπειες που το εθνικό δίκαιο προσδίδει στην ακυρότητα της σύμβασης δεν μπορούν να θίγουν την πρακτική αποτελεσματικότητα των διατάξεων της οδηγίας 93/13 και να αντιβαίνουν προς τους σκοπούς που επιδιώκει η οδηγία αυτή [28]. Σκοπός της είναι η προστασία των καταναλωτών. Η οδηγία δεν επιβάλλει την παροχή ορισμένου επιπέδου προστασίας στους επαγγελματίες σε περίπτωση που η σύμβαση παύσει να ισχύει στο σύνολό της λόγω της εκ μέρους των επαγγελματιών χρήσης καταχρηστικών ρητρών.

[25] Απόφαση της 31ης Μαρτίου 2022, Lombard Pénzügyi és Lízing (C-472/20, EU:C:2022:242, σκέψεις 57 και 58). Με την απόφαση αυτή, το Δικαστήριο έκρινε ότι τα συμφέροντα του καταναλωτή μπορούν να προστατευθούν μέσω της επιστροφής σε αυτόν των ποσών που εισέπραξε αχρεωστήτως ο πιστωτικός φορέας βάσει της ρήτρας που κρίθηκε καταχρηστική, με την επιστροφή αυτή να λαμβάνει χώρα λόγω αδικαιολόγητου πλουτισμού. Υπογραμμίζεται ότι το ουγγρικό δίκαιο, το οποίο είχε εφαρμογή επί της επίμαχης σύμβασης, προέβλεπε ότι, «σε περίπτωση άκυρης σύμβασης, επιβάλλεται η επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση που επικρατούσε πριν τη σύναψη της σύμβασης» και ότι, αν αυτό δεν είναι δυνατό, «το δικαστήριο μπορεί να κρίνει ότι η σύμβαση παράγει αποτελέσματα για το χρονικό διάστημα έως την έκδοση της απόφασής του».

[26] Βλ. απόφαση της 26ης Μαρτίου 2019, Abanca Corporación Bancaria και Bankia (C-70/17 και C-179/17, EU:C:2019:250, σκέψη 61).

[27] Βλ. απόφαση της 31ης Μαρτίου 2022, Lombard Pénzügyi és Lízing (C-472/20, EU:C:2022:242, σκέψη 57).

[28] Βλ. σημείο 61 των παρουσών προτάσεων.

68. Δεύτερον, όπως ήδη επισήμανα στο σημείο 42 των παρουσών προτάσεων, όταν γίνεται λόγος για αποκατάσταση της νομικής και πραγματικής κατάστασης στην οποία θα βρισκόταν ο καταναλωτής, είναι σημαντικό η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας να μην έχει συμβολικό χαρακτήρα, εις βάρος του καταναλωτή.

69. Τρίτον, αντίθετη ερμηνεία της οδηγίας 93/13 θα κατέληγε σε κατάσταση στην οποία οι συμβάσεις που περιέχουν καταχρηστικές συμβατικές ρήτρες θα «συμπληρώνονταν» συστηματικά από τα εθνικά δικαστήρια, πράγμα αντίθετο προς τον αποτρεπτικό σκοπό που επιδιώκει η οδηγία αυτή. Αυτός ακριβώς είναι ο λόγος για τον οποίο η νομολογιακή τάση που δημιούργησε η απόφαση Kásler περιορίζει τη δυνατότητα εφαρμογής διατάξεων ενδοτικού δικαίου αντί των καταχρηστικών συμβατικών ρητρών σε καταστάσεις στις οποίες η κήρυξη της σύμβασης ως ανίσχυρης ενδέχεται να έχει «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» για τον καταναλωτή.

70. Εντούτοις, το ίδιο το γεγονός ότι ο καταναλωτής δεν μπορεί, ούτως ειπείν, να «επιστρέψει» τις ήδη παρασχεθείσες νομικές υπηρεσίες δεν συνεπάγεται κατ' ανάγκην ότι το εθνικό δίκαιο δεν συνδέει καμία συνέπεια με την παροχή των υπηρεσιών αυτών δυνάμει σύμβασης η οποία κρίθηκε άκυρη. Η αίτηση προδικαστικής αποφάσεως δεν περιέχει καμία πληροφορία επί του σημείου αυτού. Εντούτοις, αν το λιθουανικό δίκαιο επιτρέπει μια τέτοια εκκαθάριση των σχέσεων[29], το αιτούν δικαστήριο θα πρέπει αναγκαστικά να εξετάσει το ζήτημα μήπως η ακύρωση της σύμβασης επιφέρει «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες». Επομένως, κρίνω σκόπιμες ορισμένες παρατηρήσεις που θα επιτρέψουν στο αιτούν δικαστήριο να αποκλείσει το ενδεχόμενο να βρεθεί αντιμέτωπο με μια τέτοια κατάσταση.

71. Το ζήτημα αν συντρέχει ανάγκη διασφάλισης των συμφερόντων του καταναλωτή έναντι ενδεχομένων «επιζήμιων συνεπειών» πρέπει να εκτιμάται υπό το πρίσμα των περιστάσεων που υφίσταντο ή ήταν δυνατόν να προβλεφθούν κατά τον χρόνο της διαφοράς στο πλαίσιο της οποίας τίθεται το ζήτημα του καταχρηστικού χαρακτήρα των συμβατικών ρητρών[30]. Αυτό που έχει σημασία είναι πώς θα εξελιχθεί η κατάσταση του εν λόγω καταναλωτή βάσει του ουσιαστικού δικαίου σε εξωδικαστικό και δικαστικό πλαίσιο, καθώς και ποια θα είναι η δικονομική του κατάσταση σε άλλες διαδικασίες[31].

72. Η άρση των αποτελεσμάτων μιας δικαιοπραξίας στο πλαίσιο της οποίας ο δικηγόρος ενήργησε εξ ονόματος και για λογαριασμό του εντολέα του μπορεί να οδηγήσει σε κατάσταση στην οποία το ζήτημα της παροχής των εν λόγω υπηρεσιών θα πρέπει να εξεταστεί στο πλαίσιο άλλων νομικών θεσμών οι οποίοι –στη συγκεκριμένη περίπτωση και υπό το πρίσμα του εθνικού νομικού πλαισίου– ενδέχεται να προβλέπουν αξίωση για την εκκαθάριση της αμοιβής για τις εν λόγω υπηρεσίες. Ενδέχεται να ενεργοποιηθούν νομικοί θεσμοί όπως η αναζήτηση αχρεώστητης παροχής ή η διοίκηση αλλοτρίων (negotiorum gestio). Οι σχετικές λύσεις των διατάξεων του

[29] Μολονότι η οριστική εκτίμηση του ζητήματος αυτού πρέπει να απόκειται στα εθνικά δικαστήρια. Από το άρθρο 1.80 του Lietuvos Respublikos civilinis kodeksas (αστικού κώδικα της Δημοκρατίας της Λιθουανίας), όπως τροποποιήθηκε με τον νόμο VIII-1864, της 18ης Ιουλίου 2000, προκύπτει ότι, σε περίπτωση ακυρότητας της σύμβασης, τα μέρη οφείλουν να επιστρέψουν αμοιβαία ό,τι έλαβαν σύμφωνα με τη σύμβαση (επιστροφή), και αν αυτό είναι αδύνατο, τα μέρη πρέπει να αποζημιώσουν το ένα το άλλο για ό,τι έλαβαν αμοιβαία σε χρήμα, εκτός αν ο νόμος προβλέπει άλλες συνέπειες της ακυρότητας της σύμβασης. Σε κάθε περίπτωση πάντως, από κανένα στοιχείο δεν προκύπτει ότι, κατά το λιθουανικό δίκαιο, σε περίπτωση ακυρότητας μιας σύμβασης επιβάλλεται η επαναφορά των πραγμάτων στην κατάσταση που επικρατούσε πριν από τη σύναψή της και, αν αυτό δεν είναι δυνατό, η διατήρηση της εν λόγω σύμβασης σε ισχύ. Κατά τούτο διακρίνεται το νομικό πλαίσιο της υπόθεσης της κύριας δίκης από εκείνο της υπόθεσης επί της οποίας εκδόθηκε η απόφαση της 31ης Μαρτίου 2022, Lombard Pénzügyi és Lízing (C-472/20, EU:C:2022:242). Βλ. υποσημείωση 25 των παρουσών προτάσεων.

[30] Βλ. απόφαση της 3ης Οκτωβρίου 2019, Dziubak (C-260/18, EU:C:2019:819, σκέψη 50).

[31] Βλ. απόφαση της 26ης Μαρτίου 2019, Abanca Corporación Bancaria και Bankia (C-70/17 και C-179/17, EU:C:2019:250, σκέψη 61).

εθνικού δικαίου μπορούν να είναι πολυποίκιλες. Μπορούν να συνίστανται στην επιστροφή των εξόδων και των δαπανών που πραγματοποιήθηκαν ή στην καταβολή ποσού που αντιστοιχεί στην αγοραία τιμή για την παροχή των υπηρεσιών αυτών.

73. Για να διαπιστωθεί ότι η ακύρωση σύμβασης πίστωσης έχει «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες», αρκεί συνήθως μια τέτοια ακύρωση να συνεπάγεται τον αμέσως απαιτητό χαρακτήρα της αξίωσης του επαγγελματία για την επιστροφή του κεφαλαίου που καταβλήθηκε στον καταναλωτή. Αντιθέτως, σε περίπτωση ακύρωσης σύμβασης παροχής νομικών υπηρεσιών, ο ίδιος ο καθορισμός του τρόπου εκκαθάρισης των αξιώσεων των μερών ενδέχεται να απαιτεί τη λήψη σειράς μέτρων με σκοπό τον προσδιορισμό της έκτασης των παρασχεθεισών υπηρεσιών και την εκτίμηση της αξίας τους.

74. Επ’ αυτού, είναι πάντως απίθανο να μπορεί ο καταναλωτής να προβεί αυτοτελώς σε τέτοιες ενέργειες. Η ακύρωση σύμβασης παροχής νομικών υπηρεσιών οι οποίες έχουν ήδη παρασχεθεί μπορεί να δημιουργήσει στον καταναλωτή ανασφάλεια δικαίου. Τούτο είναι σημαντικό κατά μείζονα λόγο καθόσον ο καταχρηστικός χαρακτήρας της ρήτρας των επίμαχων στην κύρια δίκη συμβάσεων πρέπει να συνδεθεί με το γεγονός ότι ο καταναλωτής δεν είχε τη δυνατότητα να εκτιμήσει το τελικό κόστος των νομικών υπηρεσιών. Επομένως, εάν το εθνικό δίκαιο επιτρέπει οποιαδήποτε εκκαθάριση της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες που έχουν παρασχεθεί βάσει σύμβασης η οποία κρίθηκε άκυρη, η απάλειψη της συμβατικής ρήτρας σχετικά με την αμοιβή και η ακύρωση της σύμβασης περιάγει τον καταναλωτή σε κατάσταση ανάλογη με εκείνη την οποία επιδιώκει να θεραπεύσει η οδηγία 93/13.

75. Επομένως, αν, σε μια συγκεκριμένη κατάσταση και υπό το πρίσμα του εθνικού νομικού πλαισίου, επιτρέπεται οποιαδήποτε εκκαθάριση της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες που έχουν παρασχεθεί βάσει σύμβασης η οποία κρίθηκε άκυρη, πρέπει να συναχθεί το συμπέρασμα ότι η ακύρωση της σύμβασης έχει «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» για τον καταναλωτή.

76. Πέραν των παρατηρήσεων αυτών, επισημαίνεται συμπληρωματικά ότι οι νομικές υπηρεσίες μπορούν να συνίστανται στη διενέργεια πράξεων εξ ονόματος και για λογαριασμό του καταναλωτή σε διαδικασίες ενώπιον των δικαστηρίων και άλλων δημοσίων αρχών. Μια σύμβαση παροχής νομικών υπηρεσιών μπορεί να αποτελεί τη βάση της παρεχόμενης στον δικηγόρο εξουσιοδότησης να υποκαθιστά τον εντολέα του στις διαδικασίες αυτές και να ενεργεί για λογαριασμό του. Ως εκ τούτου, τίθεται το ζήτημα μήπως η ακυρότητα της σύμβασης αυτής επηρεάζει το κύρος και την αποτελεσματικότητα των διενεργούμενων πράξεων. Η απάντηση στο ερώτημα αυτό δίδεται από το εθνικό δίκαιο. Αν υφίστανται αμφιβολίες ως προς το κύρος ή την αποτελεσματικότητα των εν λόγω πράξεων, το εθνικό δικαστήριο πρέπει να κρίνει ότι η ακύρωση της σύμβασης επιφέρει «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» για τον καταναλωτή.

77. Αν, υπό το πρίσμα των ανωτέρω παρατηρήσεων, το αιτούν δικαστήριο διαπιστώσει ότι η ακύρωση της σύμβασης ενδέχεται να έχει «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες», μπορεί να λάβει μέτρα με σκοπό την προστασία του καταναλωτή από τις συνέπειες αυτές.

78. Ένα τέτοιο μέτρο ενδέχεται να είναι η εφαρμογή διάταξης η οποία αποτέλεσε αντικείμενο ειδικής ανάλυσης από τον νομοθέτη προκειμένου να επιτευχθεί ισορροπία μεταξύ του συνόλου των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των μερών [32] ή μια παρέμβαση στο περιεχόμενο της σύμβασης η οποία να μη βαίνει πέραν του αυστηρώς αναγκαίου για την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει η οδηγία [33].

[32] Βλ. σημείο 51 των παρουσών προτάσεων.

[33] Βλ. σημεία 53 έως 57 των παρουσών προτάσεων.

79. Από το περιεχόμενο του έκτου προδικαστικού ερωτήματος προκύπτει ότι ένας εφικτός –κατά το λιθουανικό δίκαιο– τρόπος εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες που έχουν ήδη παρασχεθεί είναι να καθορίζεται η αμοιβή για την παροχή τους στο ελάχιστο κόστος των υπηρεσιών αυτών (βάσει των κατώτατων συντελεστών), όπως αυτό ορίζεται από την εθνική νομοθεσία.

80. Είμαι της γνώμης ότι η οδηγία 93/13 δεν αντιτίθεται στην κατά τα ανωτέρω εκκαθάριση της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες προκειμένου να αποτραπεί μια κήρυξη της σύμβασης ως ανίσχυρης με αποτέλεσμα «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» για τον καταναλωτή.

81. Αφενός, πρόκειται για έναν τρόπο εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες τον οποίο ο νομοθέτης θεωρεί ικανοποιητικό από την άποψη της ισορροπίας μεταξύ του συνόλου των δικαιωμάτων και των υποχρεώσεων των διαδίκων στο πλαίσιο των διαδικασιών που διεξάγονται κατ' εφαρμογήν του κώδικα πολιτικής δικονομίας.

82. Αφετέρου, αυτός ο τρόπος εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες βάσει κατώτατων συντελεστών καθοριζόμενων με πράξη του εθνικού δικαίου θα παράσχει στον καταναλωτή τη δυνατότητα να αποφασίσει να κάνει χρήση της προστασίας που του διασφαλίζει η οδηγία 93/13 έχοντας πλήρη γνώση των οικονομικών συνεπειών της απόφασης αυτής. Τούτο είναι σημαντικό κατά μείζονα λόγο καθόσον ο καταναλωτής μπορεί επίσης να παραιτηθεί από την προστασία που του παρέχει η οδηγία αυτή [34]. Εντούτοις, στο εθνικό δικαστήριο απόκειται να τον ενημερώσει για τις έννομες συνέπειες που μπορεί να έχει η ακύρωση της σύμβασης, με αποτέλεσμα την ενδεχόμενη έκθεση του καταναλωτή σε αξιώσεις επιστροφής [35].

83. Εκτός αυτού, από το περιεχόμενο του έκτου προδικαστικού ερωτήματος συνάγεται ότι το αιτούν δικαστήριο στηρίζεται στην παραδοχή ότι ένας εφικτός –κατά το λιθουανικό δίκαιο– τρόπος εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες είναι επίσης ο καθορισμός «εύλογης» αμοιβής, λαμβανομένων υπόψη της πολυπλοκότητας της υπόθεσης, των προσόντων και της πείρας του δικηγόρου, της οικονομικής κατάστασης του εντολέα και άλλων σχετικών περιστάσεων. Μολονότι το αιτούν δικαστήριο δεν το επισημαίνει ρητώς, οι περιστάσεις βάσει των οποίων μπορεί να καθοριστεί το «εύλογο» ύψος της αμοιβής αντιστοιχούν, κατ' ουσίαν, στις μνημονευόμενες στη διάταξη του λιθουανικού δικαίου η οποία περιέχει τα στοιχεία που πρέπει να λαμβάνονται υπόψη κατά τον καθορισμό της αμοιβής από τα συμβαλλόμενα μέρη σε σύμβαση παροχής νομικών υπηρεσιών [36].

84. Σε περίπτωση που ένας εφικτός –κατά το εθνικό δίκαιο– τρόπος εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες που έχουν ήδη παρασχεθεί είναι να καθορίζεται η αμοιβή βάσει των κατώτατων συντελεστών, με αποτέλεσμα τη δυνατότητα προστασίας του καταναλωτή από τις «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» που απορρέουν από την παύση ισχύος της σύμβασης, η οδηγία 93/13 απαγορεύει στο εθνικό δικαστήριο να χρησιμοποιεί τον ως άνω περιγραφόμενο τρόπο εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες ο οποίος συνίσταται στην επιβολή στον καταναλωτή της υποχρέωσης καταβολής «εύλογης» αμοιβής.

[34] Βλ. αποφάσεις της 3ης Οκτωβρίου 2019, Dziubak (C-260/18, EU:C:2019:819, σκέψη 55), της 29ης Απριλίου 2021, Bank BPH (C-19/20, EU:C:2021:341, σκέψη 94), και της 2ας Σεπτεμβρίου 2021, EL OTP Jelzálogbank κ.λπ. (C-932/19, EU:C:2021:673, σκέψη 48).

[35] Βλ. απόφαση της 29ης Απριλίου 2021, Bank BPH (C-19/20, EU:C:2021:341, σκέψεις 98 και 99).

[36] Βλ. σημείο 7 των παρουσών προτάσεων.

85. Από τη νομολογία προκύπτει[37] ότι η παρέμβαση του εθνικού δικαστή στο περιεχόμενο σύμβασης δεν μπορεί να βαίνει πέραν του απολύτως αναγκαίου για την αποκατάσταση της συμβατικής ισορροπίας μεταξύ των συμβαλλομένων και, επομένως, για την προστασία του καταναλωτή από τις ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες που θα μπορούσε να προκαλέσει η ακύρωση της επίμαχης σύμβασης, υπό την προϋπόθεση ότι δεν θίγονται οι σκοποί που επιδιώκει η οδηγία αυτή. Εφόσον για την αποκατάσταση μιας τέτοιας ισορροπίας αρκεί ο καθορισμός της αμοιβής μέσω κατώτατων συντελεστών[38], μια σοβαρότερη παρέμβαση φαίνεται να βαίνει πέραν του αυστηρώς αναγκαίου μέτρου.

86. Κάθε συνέπεια που συνάγει το εθνικό δικαστήριο από τη διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα συμβατικής ρήτρας πρέπει να διασφαλίζει την επίτευξη των σκοπών που επιδιώκει η οδηγία 93/13[39]. Επομένως, ακόμη και αν πρόκειται για την προστασία του καταναλωτή από τις «ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες» που απορρέουν από την κήρυξη της σύμβασης ως ανίσχυρης, ο εθνικός δικαστής πρέπει να εξετάζει μήπως οι συνέπειες αυτές αποτρέψουν τον καταναλωτή από το να αξιώσει την προστασία που του εξασφαλίζει η οδηγία και μήπως καταλήξουν σε κατάσταση στην οποία η διαπίστωση του καταχρηστικού χαρακτήρα μιας συμβατικής ρήτρας δεν θα παράγει αποτρεπτικό αποτέλεσμα έναντι των επαγγελματιών. Όπως προκύπτει, τούτο θα συνέβαινε αν η εκ μέρους επαγγελματία χρήση καταχρηστικής συμβατικής ρήτρας για τον καθορισμό του κύριου αντικειμένου της σύμβασης παροχής νομικών υπηρεσιών είχε ως αποτέλεσμα να του επιδικάζεται σε κάθε περίπτωση «εύλογη» αμοιβή.

## VI. Πρόταση

87. Λαμβανομένων υπόψη των προεκτεθέντων, προτείνω στο Δικαστήριο να απαντήσει ως εξής στο πέμπτο και στο έκτο προδικαστικό ερώτημα του Lietuvos Aukščiausiasis Teismas (Ανωτάτου Δικαστηρίου της Λιθουανίας):

Το άρθρο 6, παράγραφος 1, και το άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13/ΕΟΚ του Συμβουλίου, της 5ης Απριλίου 1993, σχετικά με τις καταχρηστικές ρήτρες των συμβάσεων που συνάπτονται με καταναλωτές, έχουν την έννοια ότι, σε περίπτωση κατά την οποία σύμβαση παροχής νομικών υπηρεσιών συναπτόμενη μεταξύ καταναλωτή και επαγγελματία δεν μπορεί να εξακολουθήσει να ισχύει μετά την απάλειψη από αυτήν καταχρηστικής ρήτρας σχετικής με την αμοιβή για την παροχή νομικών υπηρεσιών και εφόσον οι οικείες υπηρεσίες έχουν παρασχεθεί, οι διατάξεις αυτές δεν απαγορεύουν στον εθνικό δικαστή να απορρίψει στο σύνολό της την αγωγή που άσκησε ο εν λόγω επαγγελματίας με αίτημα να υποχρεωθεί ο καταναλωτής να του καταβάλει αμοιβή για την παροχή των νομικών υπηρεσιών, εφόσον το εθνικό νομικό πλαίσιο δεν προβλέπει κανέναν τρόπο εκκαθάρισης της αμοιβής για τις νομικές υπηρεσίες βάσει σύμβασης που κρίθηκε άκυρη.

Στην περίπτωση κατά την οποία η ακύρωση της σύμβασης παροχής νομικών υπηρεσιών θα επέφερε ιδιαιτέρως επιζήμιες συνέπειες για τον καταναλωτή, το άρθρο 6, παράγραφος 1, και το άρθρο 7, παράγραφος 1, της οδηγίας 93/13 δεν απαγορεύει στον εθνικό δικαστή να αποτρέψει την κήρυξη της σύμβασης αυτής ως ανίσχυρης και να επιδικάσει στον επαγγελματία αμοιβή για τις ήδη παρασχεθείσες νομικές υπηρεσίες ίση με το ελάχιστο κόστος των υπηρεσιών αυτών (βάσει των κατώτατων συντελεστών), όπως αυτό ορίζεται από την εθνική νομοθεσία.

37 Βλ. σημεία 53 έως 57 των παρουσών προτάσεων.

38 Βλ. σημείο 81 των παρουσών προτάσεων.

39 Βλ. σημεία 56 και 57 των παρουσών προτάσεων.